

DIE BELYDENIS VAN CHRISTUS' „NEDERDALING TER HELLE" IN DIE LIG VAN DIE GEGEWENS VAN DIE OU TESTAMENT.

1. *Die verwysings in die Nuwe na die Ou Testament.*

Dit is opmerklik dat al die Skriftuurplekke in die Nuwe Testament, wat deur die kerklike oorlewering en deur dogmatici as grondslag van die belydenis dat Christus na die hel of die doderyk neergedaal het, aangehaal word, self weer uitdruklik terugverwys na die Ou Testament, ditsy deur direkte aanhaling van Skriftuurplekke uit die Ou Testament, ditsy deur vermelding van persone, gebeurtenisse of voorstellings wat in die Ou Testament voorkom.

Dit lê dus voor die hand dat ons eers daardie Skriftuurplekke in oënskou neem. In *Mattheus 12:40*¹⁾ sê Christus dat soos Jona drie dae en drie nagte in die buik van die groot vis was, die Menseseun drie dae en drie nagte sal wees in die hart van die aarde. Hierdie uitdrukking „hart van die aarde" is ongetwyfeld 'n sterk uitdrukking, wat

¹⁾ Maar nie by Markus of in Lukas 11:30 nie.

meer sê as enkel die graf, netsoos die in die Ou Testament meermale voorkomende uitdrukking „in die hart van die see (of seë)” beteken „midde in” of „midde op” die see (Ex. 15:8, Ps. 46:3, Ez. 27:4, 25—27, 28:2, 8, Spr. 23:34, 30:19; van die hemel Deut. 4:11). Trouens in die psalm in die boek Jona wat tog as ’n soort kommentaar van Jona se posisie mag geld, word hy voorgestel as te wees „in die buik (of binneste) van die doderyk, in die diepte, in die hart van die seë, tot by die grondslae van die berge, by die grendels van die aarde, in die kuil” (Jona 2:3, 4, 7). Tereg spreek Prof. VAN LEEUWEN in „Tekst en Uitleg” in hierdie verband van ’n diepste vernedering en smaad, wat die Menseseun sal ingaan.

Die tweede en volgens Prof. BAVINCK,²⁾ enigste andere Skriftuurplek waarin van die verblyf van Christus in die staat van die dood sprake is, is *Hand. 2*, in die Pinksterrede van Petrus, waar die Apostel probeer bewys dat Dawid in Psalm 16 profeties van die opstanding van Christus uit die doderyk gespreek het.³⁾ Die woorde van Ps. 16:10 in die Griekse teksvorm „U sal my siel aan die doderyk nie oorlaat of u Heilige oorgee om verderwing te sien nie,” verstaan Petrus (vs. 31) aldus dat die siel van Christus in die doderyk nie verlaat is en sy vlees ook nie verderwing gesien het nie.

Die afwyking van die Hebreeuse teks van Psalm 16 is hier taamlik groot. Nie alleen dat die Psalm nie van „vlees” spreek nie, en inpleks van „u Heilige” spreek van „u gunsgenoot,” maar uit die Psalm kry ons nie die indruk dat die psalmis dink aan ’n redding *uit* die doderyk nie, egter aan ’n bewaring *vir* die doderyk. Die Afrikaanse vertaling van Ps. 16:10 laat dit reeds voel deur sy oorsetting „oorgee”: „U sal my siel aan die doderyk nie oorgee nie”; en die parallele uitdrukking in die tweede helfte van die vers: „U sal nie toelaat dat u gunsgenoot verderwing sien nie,” word deur die meeste eksegete van die laaste eeu opgevat as: „U sal nie toelaat dat u gunsgenoot die graf sien nie.”

Die hier gebruikte Hebreeuse woord is dié wat in Jona 2:7 met „kuil” vertaal is, wat in Job 9:31 ’n modderpoel beteken en dikwels vir vangkuil vir wilde diere en as beeld vir die vang van mense gebruik word (Es. 19:4, 8, Ps. 7:16, 9:16, 35:7, 94:13, Spr. 26:27). Dan word die woord ook van die grafkuil (Job 17:14) en by uitbreiding van die onderwêreld of doderyk gebruik, sonder duidelike onderskeiding van die letterlike en die wyere, oordragtlike betekenis (Job 33:18, 22, 24, 28, 30, Ps. 30:10, 49:10, 55:24, 103:4, Jes. 38:17, 51:14, Es. 28:8). Volgens die woordeboek van GESENIUS-BUHL beteken die uitdrukking „die kuil sien” niks anders as „sterwe” nie (Ps. 16:10, 49:10). As in die psalm van Hiskia die digter sy genesing uit siekte beskryf, sê hy tot God: „U het my siel liefgehad en getrek uit die kuil

²⁾ Gereformeerde Dogmatiek, III 459. Kampen 1910, 2de druk.

³⁾ Vgl. ook die rede van Paulus te Antiogië in Pisidië, *Hand. 13:35—37*.

van vernietiging" (Jes. 38:17). Die uitnemende kenner van Hebreeus en van die Ou Testament, Prof. FRANZ DELITZSCH, die konservatiewe, tradisie-eerbiedigende, voorsigtige eksegeet, kan in sy verklaring van Ps. 16:10 nie tot 'n ander resultaat kom nie as dat in die uitdrukking: „U sal my siel aan die doderyk nie oorgee nie" nie 'n verlossing uit die doderyk nie, maar 'n bewaring *vir* die dood bedoel is. „Dit is dus," sê DELITZSCH, „die hoop om nie te sterf, of om sterwende nie te sterf nie, wat Dawid in vs. 10 uitspreek," en, sê DELITZSCH verder: „met Gods gunsgenoot bedoel Dawid sigself."

Dat die Septuaginta en dus ook Petrus in Hand. 2 die woord „grafkuil" met „verderwing" vertaal, is 'n verwarring van die Hebreeuse selfstandige naamwoord met 'n gelykluidende Hebreeuse werkwoord wat „bederf, vernietig" beteken, waarvan die samehang met die naamwoord baie onseker is.

Die Psalmdigter self het dus blykbaar nie aan 'n verblyf in die doderyk, en seker nie aan 'n verblyf van *die Messias* in die doderyk gedink nie; dis alleen deur toepassing, verdere uitbreiding, deur tipologiese aanwending van die Psalmwoord dat dit in Hand. 2 as op Christus doelende kon opgevat word.

In Romeine 10 stel die apostel Paulus die geregtigheid wat uit die geloof is teenoor dié wat uit die wet is. By die wet gaan dit om 'n „doen" van die mens (vs. 5, vergelyk Lev. 18:5, Es. 20:11), by die geloof om 'n aanvaarding deur die mens van wat van Gods kant gedaan is, wat die mens nou nie moet probeer om self weer oor te doen nie. Teenoor die Moseswoord van Lev. 18 stel die Apostel 'n ander Moseswoord, dié van Deut. 30:12 en 13, waarin hy die geloofshouding beskree vind. In die perikoop Deut. 30:11—14, 'n gedeelte uit die slotrede van die boek wat deur bedreiging en belofte tot trou aan die geopenbaarde Godswil aanspoor, word hierdie aansporing dringender gemaak deur die getuienis dat die wil van God nie ondoenlik, nie onduidelik en nie onbereikbaar is nie; dis nie 'n ver-af of verborge wil nie, nee, dis naby, dis om so te sê in die mond en in die hart van Gods volk, Israel. In 'n vrye aanhaling van die woorde van Deuteronomium sê die Apostel: „Moenie in jou hart sê nie: Wie sal in die hemel opvaar — naamlik (lett.: dit is, dit sou beteken): om Christus af te bring, of: Wie sal in die afgrond neerdaal — naamlik: om Christus uit die dode op te bring." Met ander woorde: ons moet nie so maak asof ons die heilswerk van Christus wil oordoen nie. Tot daardie heilswerk behoort dan blykbaar sy nederdaling in die afgrond, na die dode.

In Deuteronomium egter is geen sprake van en geen gedagte aan die Messias nie, en daar word ook nie van 'n nederdaling in die afgrond gerep nie, maar van 'n oorvaar na die oorkant van die see (Deut. 30:13; so ook in die apokriefe boek Baruch 3:29,30). Of Paulus

bedoel het om die teks uit Deuteronomium werklik as bewysplaas te gebruik of dat hy dit alleen as retoriese vorm geneem het waarin hy sy eie gedagtes geklee het ⁴⁾) is nie op my weg om uit te maak nie; in elke geval is duidelik dat die betrokke Outestamentiese teks nie van 'n nederdaling van Christus na die doderyk spreek nie.

In Efese 4 sowel aan die begin as aan die einde van die perikoop vs. 1—16, doen die apostel 'n beroep op die eenheid van die Gemeente; hierdie eenheid is egter geen eenvormigheid nie: aan elkeen word die genade gegee na die deur Christus bepaalde maat, letterlik „na die maat van die gawe van Christus.” Die uitdrukking „gegee” en „gawe” laat nou by die apostel 'n vers uit Psalm 68 voor die gees kom, nl. vs. 19, wat hy blykbaar uit sy geheue aanhaal: „Daarom sê hy ⁵⁾): Toe Hy opgevaar het na die hoogte het Hy gevangene gevange geneem, het Hy gawes gegee aan die mense.” Wie is nou, volgens die Apostel, die „Hy” van die psalmwoord? Christus, sê die apostel, want die uitdrukking „opgevaar het” veronderstel 'n voorafgaande nederdaling (lees vs. 9 en 10). Die apostel neem, aangesien duidelik van God (of Christus) sprake is in die Psalmvers, die woorde „opvaar” en „neerdaal” nou in hulle mees volstreckte betekenis: „neergedaal in die onderste dele van die aarde.” „opgevaar bokant al die hemele.” Ons sien hier weer wat 'n vrye gebruik die skrywers van die Nuwe Testament menigmaal maak van die Outestamentiese teks. In die Hebreeuse Psalm 68 word God aangespreek, en staan die vers dus in die tweede persoon, in Efese in die derde. Die Septuaginta volg die Hebreeuse teks, behalwe die Sinaiticus-handskrif, ⁶⁾) wat netsoos Efese die derde persoon het. Tog het Paulus blykbaar nie die Sinaiticus-lesing gevolg nie; want waar die Hebreeuse teks en al die Septuaginta-handskrifte (ook die Sinaiticus) lees: „gawes geneem,” het Paulus: „gawes gegee,” en aan hierdie „gegee” hang sy hele betoog insake die Skrifuurplek.

In die Rabbynse literatuur het STRACK en BILLERBECK net maar een plek gevind, waar „gegee” gelees word, nl. in die Targoem op Ps. 68 ⁷⁾). Van 'n nederdaling is in die Outestamentiese psalmwoord geen sprake, laat staan van 'n nederdaling na die onderste dele van die aarde nie. As in Ps. 68 — daardie pragtige triumflied oor die seëpraal van Israels God oor sy vyande in verlede en toekoms — 'n nederdaling veronderstel word, is dit die van God vanaf die Sinai om sy volk in die land van hulle erfenis te bring (vs. 8—10), en die „opgaan (of

⁴⁾ So bv. STRACK-BILLERBECK in hulle Kommentar zum N.T. aus Talmud u. Midrasch. III, S. 281, 4.

⁵⁾ Dit is die Joodse aanduiding van 'n woord uit die Skrif of van God.

⁶⁾ Dit is die oudste handskrif wat ons van die Griekse vertaling van die Ou Testament het.

⁷⁾ Targoem is 'n parafrase of omskrywing van die Ou Testament in die Aramese taal. Vgl. Band III, bl. 596, 2a—die onderwerp is hier soos orals in die Rabbynse tradisie Moses en die gawes is die woorde van die Tora.

opklim) na die hoogte" (vs. 19) bedoel dat Jahwe as triumfator sy setel op die Sionsberg geneem het waar hy die huldigingsgawes van die onderworpe vyande in ontvangs neem.⁸⁾ 'n Gedagte aan Christus en aan 'n nederdaling van Hom na die aarde of na die doderyk lê dus nie in die oorspronklike Psalmwoord opgesluit nie.

Intussen is in die woord van Efese 4:9 die uitdrukking „die onderste dele van die aarde" ongetwyfeld deur Paulus ontleen aan die Outestamentiese en Rabbynse spraakgebruik.

In verband met Christus kan hier, na my oortuiging, nie slegs die menswording bedoel wees nie, en selfs nie graf of dood of doderyk sonder meer nie; maar dit is, eweas „die hart van die aarde" in Matth. 12:40, 'n sterk uitdrukking, en wel vir die diepste dieptes van die doderyk.

Dit staan, netsoos in Ef. 4:10, in die Ou Testament in teenstelling tot die hemel (Jes. 44:23, Es. 31:10, 14, 18) en bedoel die plekke in die onderwêreld waar die laags gevallenes, die onbesnedenes vertoef (Es. 31:14, 16, 18, 32:18, 19, 24, ook 28:10 en 26:20), die plekke wat ook genoem word: „die uithoeke of diepste plekke van die kuil" (Es. 32:23, Jes. 14:14, 15; in Spr. 7:27 „die binnekamers van die dood"); daarheen verwens Ps. 63:10 sy belaaers, en daaruit as beeld van die diepste ellende klaag die doodkrankes en sielsbedroefdes (Ps. 88:7, Klaagl. 3:55, Ps. 86:13). Die uitdrukking skyn in Ps. 139:15 vir die moederskoot gebruik te wees, maar hoe gemaklik die voorstellings van die skoot van die eie moeder en dié van die skoot van moeder aarde in mekaar oorgaan, leer die woord van Job 1:21. Volgens Rabbi Josua ben Levi (± 250 n.C.) is „onderste dele van die aarde" een van die 7 name van die Gehenna.⁹⁾ Die vertaling „die onderste kuil" (Klgl. 3:55) lyk my dus juister as „die kuil of die doderyk daaronder" (Ps. 86:13, 88:7, Dt. 32:22).

Die merkwaardigste Skriftuurplek wat deur dogmatici — al is dit nie deur almal nie — as bewysplek vir die „nederdaling ter helle" aangehaal word is 1 *Petrus* 3:19 en daarmee verbonde miskien 4:6. Dieper op die eksegeese van hierdie plek in te gaan, lê op die weg van die Nieu-testamentikus. Na rustige oorweging van die teksverband en raadpleging van verskillende kommentators is my indruk dat ons die hele perikoop van 16 verse, I Petr. 3:13—4:6, as een geheel moet sien; dat die hoofdoel van die perikoop is om op te wek tot gewillige aanvaarding van die lyding, al is dit ook deur mense onregverdig aangedoen; dat die hoofgedagte is: wat met die vlees gebeur is eintlik so onbelangrik, die gees is die beslissende factor. Christus self het een-

⁸⁾ Vgl. Jer. 17:12, 31:12, Es. 17:23, 20:40; so DELITZSCH en GUNKEL.

⁹⁾ Traktaat Erubin 19a, 33, sien STRACK-BILLERBECK III bl. 598, IV 2 bl. 1023 a — die ander ses name na Jona 2:3, Ps. 88:12, Ps. 16:10 of beter 55:24, Ps. 40:3, Ps. 107:10 en dan Gehinnom self.

maal gely, regverdig vir onregverdiges, en het gesterf; na die vlees is Hy gedood, maar aangesien Hy boweal Gees was, is Hy weer lewend gemaak. Deur of in daardie *pneumatiëse* of „geestelike” krag van Hom kon Hy ook na die *pneumata* of „geeste” in die gevangenis gaan en vir hulle predik. Hierdie „geeste in die gevangenis” is dié wat in die dae van Noag hulle ongehoorsaam betoon het (en in die Sondvloed omgekom het). Maar netsoos Noag en die syne gered is, word deur die opstanding van Christus, die triumfator oor alle magte, die gelowiges gered, waarvan die Doop simbool is. Soos Christus (eers) gely het na die vlees, moet ook die syne (eers) die lyding aanvaar; deur lyding word mens onthef aan die sondemag. Dié wat na die vlees en sy begeertes lewe, sal moet rekenskap gee aan Hom wat gereed staan om die lewendes en die dode te oordeel.

Ook die dodes sal nog eenmaal geoordeel word, want hulle is wel na menslike beskouing in die vlees geoordeel, maar aan hulle is die blye boodskap gebring opdat hulle volgens die oordeel van God sou kan lewe in die gees.

Na noukeurige oorweging meen ek my te moet aansluit by die heldere, nugtere beskouing van Prof. BALJON.¹⁰⁾ Ons het hier dan die merkwaardige voorstelling dat Christus tussen sy sterwe en opstanding gaan predik het vir die geeste van dié wat in die Sondvloed omgekom het. Die prediking was volgens 4:6 ’n Evangelieprediking. Die bedoeling was blykbaar om aan hierdie mense, wat in sulke ’n geweldige algemene ramp omgekom het, nog ’n geleentheid te gee om aan die finale laaste oordeel te ontkom, om, soos 4:6 dit uitdruk, na God in die gees te lewe, ook al het hulle na menslike beskouing in die vlees die veroordeling ontvang; immers volgens die Outestamentiese beskouing was ’n plotselinge, ontydige dood die vernaamste en finale straf vir goddelose. Volgens 3:19 was die toestand van die sondvloeds-geslag egter nog nie finaal nie. Hulle was „in bewaring gehou,” om so te sê „in voorlopige bewaring,” „in hegtenis,” om later hulle finale vonnis te ontvang.

Aan die Ou Testament herinner hier alleen die vermelding van die dae van Noag, die toebereiding van die ark en die redding van agt persone; verder ook wel die ongehoorsaamheid van dié wat omgekom het. Die gedagte van die lankmoedigheid van God waardeur Hy so lank ’n afwagterende houding aangeneem het, word nie uitdruklik in die Ou Testament vermeld nie. STRACK-BILLERBECK (III bl. 766) het dit teruggevind in die Talmoed-traktaat „Spreuke van die Vadere” 5:12: „Daar was tien geslagte van Adam tot Noag, om bekend te maak, hoe groot die lankmoedigheid by God is; want al die geslagte had Hom

¹⁰⁾ Commentaar op de Katholieke Brieven, Utrecht 1904, bl. 129—131, 137v.

tot toorn verwek, totdat Hy die waters van die vloed oor hulle gebring het."

Die voorstelling van 'n voorlopige toestand en verblyfplek na die dood, totdat by die laaste oordeel die finale toestand intree, is eweëns 'n voorstelling wat nog nie in die Ou Testament voorkom nie, maar wel in die Joodse literatuur tussen die Ou en die Nuwe Testament en tydens en na die Nuwe Testament. Die pragtige „Ekskurs" van 150 bladsye in Band IV, 2de deel, bl. 1016—1165 van STRACK en BILLERBECK oor „Sjeool, Gehinnom en Gan Eden" d.i. Onderwêreld, Hel en Paradys gee 'n oorvloed van bewysplekke. In die Ou Testament beteken die „sjeool" die onderaardse doderyk, wat sonder onderskeid die goeie en die bose na die dood vir altyd opneem.¹¹⁾ Deur die opkom van die opstandingsgeloof en daarmee nou verbonde vergeldingsgedagte word die verblyfplek tussen die sterwe en die laaste oordeel van tydelike aard en die toestand van die dodes voorlopig verskillend: 'n voorlopige plek van rus en vrede vir die regverdiges, 'n voorlopige plek van straf vir die goddelose (t.a.p., bl. 1016v.). Enkele male word hierdie voorlopige toestand van die goddelose 'n gevangenis genoem.¹²⁾ Met hierdie voorstelling van 'n voorlopige straftoestand is dan verder die van 'n purgatorium (vagevuur) verbonde vir „die middelmatiges," d.i. hulle wie se skuld en verdienste teen mekaar opweeg, wat daarin nog tot bekering kan kom en deur voorbede en goeie werke (aalmoes) van nabestaandes daaruit kan oorgaan na die voorlopige verblyfplek van die regverdiges.¹³⁾

In die Joodse apokaliptiese literatuur van die 2de eeu voor Chr. begin hierdie voorstellings op te duik.¹⁴⁾ Dit skyn asof hierdie Joodse apokaliptiek die agtergrond vorm van die merkwaardige voorstellings van 1 Petr. 3 en 4.

Hoe sterk die invloed van die apokriefe apokaliptiek op enkele Nieu-Testamentiese geskrifte is, blyk uit die Brief van Judas, waar duidelik vier voorstellings uit apokriefe boeke aangehaal word waarvan een met name gesitueer (vs. 6, 9, 13; 14—16); in II Petrus vind

¹¹⁾ Waarby die weens „hybris" d.i. oormoed gestraftes in die uithoeke of diepste plekke kom, eweas volgens die ou Grieks-Romeinse voorstelling die Titane in die Tartaros.

¹²⁾ Vgl. miskien in Openb. 1:18 die voorstelling van die sleutels van doderyk en dood. Sien verder t.a.p. bl. 1945 a. na Schabbat 152 b. 9, Bar: Qoh. 12:7 en bl. 1083 t. slot na Targ. Ps. 88:5; gewoonlik is die kerkervoorstelling meer met die Gehenna verbonde, ib.

¹³⁾ t.a.p., bl. 1043 vv.; hierdie genade-termyn word gewoonlik op 12 maande gestel, bl. 1052, 1059 vv.

¹⁴⁾ t.a.p., bl. 1019 e na Henoch 22 waar soveel met Luk. 16 verwante voorstellings voorkom. bl. 1019 v.

ons dieselfde verskynsel, maar minder openlik (2:4, 5, 9, 11) en, soos ons gesien het, nog minder duidelik nawysbaar in 1 Petrus.¹⁵⁾

By die ander Nieu-testamentiese tekste wat somtyds nog in verband met die nederdaling anagehaal word: Matth. 27:51—53, Joh. 5:25, 28, 8:56, Hebr. 11:40, 12:23,¹⁶⁾ is die verband so vaag en deur so weinig eksegete erken, is ook die Outestamentiese agtergrond so ver-verborge, dat ek my van 'n bespreking daarvan onthou. Eweso gaan ek nie in op die Latynse teks van Sag. 9:11 en van Sirach 24:45,¹⁷⁾ aangesien hierdie tekste nie van die Messias nie, maar by Sagaria van Israel spreek en by Sirach van die Wysheid, en trouens albei tekste by die ontwikkeling of handhawing van die belydenisartikel maar min gewig in die skaal gelê het.

Die resultaat van hierdie eerste deel van ons ondersoek is dat die Outestamentiese tekste en gegewens waarna die Nieu-testamentiese skrywers in verband het die nederdaling van die Christus na die ryk van die dood verwys, hierdie voorstelling vir die besef van die Outestamentiese skrywers en hulle tydgenote nie bevat het nie. Die Ou Testament is trouens in alle opsigte besonder terughoudend wat die hiernamaals betref. Dis des te opmerkliker omdat Israel geleef het temidde van magtige godsdienste, soos dié van Babel en Egipte, waar die voorstelling van 'n god wat na die onderwêreld afdaal en wie se terugkeer daaruit of verblyf en verhoging aldaar sy gelowiges ten goede kom, 'n belangrike faktor in die godsdienstige lewe en in die openbare godsverering was. Daar is geen twyfel aan dat Israel hierdie voorstelling geken het en dat sommige kringe in Israel aan die verering van so 'n sterwende, na die doderyk neerdalende en weer opstaande god meegedoen het.¹⁸⁾ Die religie van Israel egter wat in die Ou Testament aan die woord kom, het hierdie voorstellings nie opgeneem nie en waarskynlik opsetlik afgewys en teengegaan.

'n Selfde terughoudendheid kan opgemerk word in die ouere Rabbynse geloofsvoorstellings.¹⁹⁾ En soos ons gesien het; en by 'n ver-

¹⁵⁾ As die konjektur van die Hollandse Prof. J. CRAMER (1891) en die Engelse Prof. RENDEL HARRIS in 1 Petr. 3:19 waar hulle lees: „waarin ook Henog heengegaan ens.” die oorspronklike teks sou wees, dan sou die apokriefe Henog hier ook met name genoem word, wat m.i. minder waarskynlik is. Dan sou die geeste in die gevangenis die gevalle engele van Gen. 6 wees en 4:6 nie met 3:19 verband hou nie; dan sou die vers of verse m.i. nie in die konteks pas nie en sou ons nog dieper in die apokriefe fantasieë beland.

¹⁶⁾ Vgl. F. A. LOOFS in J. HASTINGS' Encyclopaedia of Religion and Ethics, 1918, vol. 4, p. 662 m.

¹⁷⁾ Te vinde na vs. 32 van die Griekse teks: vgl. LOOFS, l.c., p. 655b midde.

¹⁸⁾ Vgl. die verering van die Babiloniese god Tammuz vermeld in Es. 8:14, Jes. 1:29, 17:10 en miskien Sag. 12:11 en na wie se „geskiedenis” miskien in Es. 31:15—18 verwys word. Ook die „verbond met die dood en onderwêreld” (d.i. hulle god of gode) in Jes. 28:15 wys in hierdie rigting. B. DUHM wil selfs op voorgrond van EÜTING en DE LAGARDE in Jes. 10:4 die naam van die Egiptiese onderwêreldgod Osiris lees, vgl. sy Das Buch Jesaja, 3de ed., Göttingen, 1914.

¹⁹⁾ STRACK-BILLERBECK IV, 2, bl. 1131 h, 1146 g, ten opsigte van die voorlopige en die ewige paradys.

gelyking met die apokriefe apokalipses onmiddellik opvallend aan die lig kom, het die Nieu-testamentiese skrywers dieselfde houding ingeneem, alweer des te opmerkliker omdat hulle hier en daar genoegsame bewys lewer dat hulle met daardie religieuse fantasieë wel bekend was.

B. GEMSER.